

Сім'я, соціалізація дитини в сім'ї

У статті висвітлюються теоретичні основи сімейної соціалізації, розкриваються чинники під впливом яких відбувається соціалізація дитини в сім'ї.

The article deals with the theoretical foundations of family socialization factors disclosed under the influence of a child's socialization in the family.

Виховний вплив сім'ї на дитину унікальний, всеохоплюючий, сталий за інтенсивністю і результативністю. Він здійснюється безперервно, одночасно охоплюючи всі сторони формування особистості, триває багато років, ґрунтується на стійкості контактів. Сімейне виховання на всіх історичних етапах було й залишається тією складовою загальної системи формування всебічно розвиненої особистості, що викликає завжди постійний інтерес у науковців. Для вчених, суспільства загалом знання про виховання дитини в сім'ї мало першочергове значення вже тому, що від цієї системи залежали в подальшому поява і передача загальнолюдських, національних, сімейних, духовних цінностей.

Сім'я протягом тривалого періоду (орієнтовно до XIX століття) розглядалась як провідна складова суспільства, його висхідний етап розвитку (іноді вчені визначають як «прообраз суспільства»). Такий статус сприяв тому, що сім'я, виховання дітей у сім'ї порівняно давно стали об'єктом вивчення, особливо інтенсивно основи сімейної педагогіки виокремлювалися в окрему галузь педагогічного знання наприкінці XIX століття у працях К.Ушинського, П.Лесгафта Ф.Каптерєва, Л.Толстого та інших.

У наш час в Україні, як і у світі загалом відбувається перехід від уяви про сім'ю як осередку суспільства до розуміння її самоцінності. Раніше сім'я була віддзеркаленням суспільних цінностей, сьогодні – віддзеркалення цінностей сім'ї (власне де виховується дитина).

Слід зазначити, що сьогодні сім'я в нашій країні переживає не кращий період. За даними державних органів влади, є певні проблеми в сім'ї, що

негативно впливають на інститут сімейної педагогіки: погіршення матеріального стану сім'ї, зростання кількості неповних сімей, зниження народжуваності, відходження дітей від сім'ї, падіння авторитету батьків (наприклад, порівняно з авторитетом однолітка, що успішно розв'язує життєві проблеми), підвищення рівня підліткової злочинності тощо.

У зв'язку з цим актуальною є проблема посилення уваги до питань виховання дітей у сім'ї. Одним із шляхів розв'язання такого стану речей є звернення до історичних традицій, до практики сімейного виховання української родини; аналіз теоретичних положень сімейної педагогіки відомих учених і психологів, просвітників, громадських і культурних діячів. На особливу увагу заслуговують питання – як саме теоретичні положення впливали на практику виховання дітей у сім'ї в різні історичні періоди розвитку України. Тим більше, що на виховання дітей у сім'ї впливали: народна педагогіка; наукові положення, обґрунтовані вітчизняними і зарубіжними педагогами, психологами, соціологами, демографами, які в своїх працях висвітлювали проблеми сім'ї; відносини в ній, все те позитивне і негативне, що впливало на життя в сім'ї та виховання дітей. Більшість дослідників сприймали тезу про те, що сім'я є позитивним чинником розвитку особистості, а негативні тенденції у вихованні – безпосередній стан взаємовідносин у сім'ї.

Значну увагу в сімейній і соціальній педагогіці приділяють учені поняттю «сім'я і соціалізація особистості». Ґрунтовних досліджень потребують питання наукового апарату: соціалізація, розвиток, виховання (формування).

У наукових розвідках прийнято вважати, що термін «соціалізація» введений американським соціологом Ф.Г. Гіддінсон у 1887 р. в книзі «Теорія соціалізації». Сутність цього процесу він визначив як «розвиток соціальної природи і характеру індивіда», як «підготовка людського матеріалу до соціального життя». Загалом слід зазначити, що цей термін досить активно ввійшов у педагогічну і психологічну літературу в 50-х роках ХХ століття. У

вітчизняній науці на початку ХХ століття і в перші післяреволюційні десятиріччя це поняття використовувалося як процес реалізації соціалістичних перетворень, зокрема в школі, сім'ї, трудових колективах.

Вітчизняні вчені 20 – 30х років ХХ століття зверталися у своїх працях до процесу соціалізації дитини через окремі категорії, які і сьогодні актуальні: «педагогіка середовища» С.Т. Шацького, «відношення з оточуючим середовищем» А.С. Макаренка, «суспільне середовище» П.П. Блонського, «соціальне і біологічне середовище» А. Залкінда та ін.

Питання «соціалізації і виховання» активно почали досліджуватися у вітчизняній науці наприкінці 80-х років ХХ ст. визначення «соціалізація» має досить різний рівень дефініцій, підходів, формулювань.

На нашу думку, соціалізація – це процес входження індивіда в суспільство, засвоєння ним соціальних явищ, залучення його до системи соціальних зв'язків. Якщо соціалізацію розуміти тільки як процес засвоєння ним соціального впливу, то обидва поняття «розвиток особистості» і «соціалізація» немов би співпадають, якщо акцентувати на активності особистості, то це більше виражено в понятті «розвиток», а не «соціалізація» (в центрі уваги – соціальне середовище, підкреслює спрямований вплив на особистість).

Деякі автори сьогодні наголошують, що поняття «соціалізація» особистості ширше поняття «виховання». Так, російські дослідники А.А. Реан і Я.Л. Коломинський переконують, що виховання є, насамперед, керований і цілеспрямований процес соціалізації [6]. Дослідники вважають, що не завжди в офіційних інститутах соціалізація має цілеспрямований характер. Одночасно можуть існувати як цілеспрямовані, так і не регульовані процеси. Це характеризується такою ситуацією, коли йде процес закріплення певних правил і норм, так і набуття соціального досвіду у процесі спілкування учнів із вчителями і між собою (соціальна група – шкільний клас).

Є й інша думка. Так Г.М. Андреева вважає, якщо в широкому розумінні розглядати поняття виховання і коли суб'єктом виховання виступає все суспільство, саме життя, то різниці між поняттям «соціалізація» і «виховання» не існує [1]. Ми вважаємо, що соціалізація – найширше поняття серед процесів, які характеризують формування особистості.

Соціалізація дітей у сім'ї включає усвідомлене засвоєння норм і способів соціального життя, способів взаємодії з матеріальною і духовною культурою, адаптацію до соціуму, а також у процесі взаємодії з батьками, іншими дорослими членами родини, братами і сестрами; власного соціального досвіду, ціннісних орієнтацій, стилю життя.

Виходячи з визначення виховання, ми вважаємо, що виховання дітей у сім'ї це цілеспрямована взаємодія батьків з дітьми, самих дітей один з одним.

Тому саме в такій особистісній взаємодії відбувається формування мотиваційно-ціннісної системи особистості дитини, передача дітям соціального значущих норм і засобів поведінки.

Питання сімейного виховання тісно пов'язане з науковим обґрунтуванням терміна «сімейна соціалізація». Сам термін соціалізація трактують як «особливий процес включення дитини у суспільство, процес та результат засвоєння, активного відтворення індивідом соціального досвіду. Він може відбуватися як стихійно, так і цілеспрямовано».

Науковці виділяють п'ять аспектів соціалізації:

- 1) формування знань про людину, суспільство, про себе;
- 2) вироблення навиків практичної діяльності;
- 3) вироблення норм, позицій;
- 4) вироблення ціннісних орієнтацій;
- 5) включення у практичну діяльність [1, 161].

Г.М. Андреева обґрунтовує існування трьох етапів соціалізації: дотрудовий (період від народження до початку трудової діяльності), трудовий (період зрілості дитини), післятрудова (період відтворення соціального досвіду).

На всіх етапах соціалізації людини суспільство впливає на особистість безпосередньо, чи через певні групи. У науці конкретні групи, в яких особистість набуває відповідних системі норм і цінностей та які виступають певним транслятором соціального досвіду, отримали визначення – інститут соціалізації (інститут у розумінні природних відносин між людьми). До відповідних інститутів соціалізації відносимо: сім'ю, дошкільні навчальні заклади, школу, позашкільні (гуртки, секції, дитячі садки, музичні, художні, спортивні школи, театральні студії) установи.

Російські вчені А.И. Антонов та В.М. Медков сімейну соціалізацію розуміють з одного боку, як підготовку до майбутньої сімейної ролі, а з іншого – вплив зрілої особистості. У науці не завжди розглядають сім'ю як інститут соціалізації на трудовій стадії. На цій стадії інститутами соціалізації визначають трудові колективи, громадські об'єднання (наприклад, за інтересами – різні клуби та спілки – спортивні, туристичні, оздоровчі, творчі), церкву.

Аналіз теоретичних положень дає змогу стверджувати, що сім'я на всіх етапах людського життя залишається інститутом соціалізації особистості: по-перше, як батьківська сім'я і за її моделлю вибудовуються власні сім'ї, а також у сім'ї відбувається процес творчого розвитку особистості, визначення життєвого шляху загалом, по-друге, інститутом соціалізації особистості у зрілому віці є і власна сім'я, яка може бути створена на дотрудовій стадії (навчання у вищій школі) чи на початку трудової діяльності. Немає сумніву у тому, що сім'я (подружжя, діти, інші родичі) впливають на формування особистості, на становлення характеру, зміну цінностей, провідних пріоритетів. Століттями вступ до шлюбу й успішне життя в сім'ї були складовими зрілості людини.

На особливу роль сім'ї у соціалізації особистості вказували Дж. Мід (1934), Р.Бейзл (1955), І.Кон (1989), Т.Парсонс. І.Кон наголошував, що сім'я як чинник соціалізації дещо віддалена від дитини (особистості) іншими

інститутами – передусім, співавторством своїх однолітків, але при цьому не втратила своєї ролі [2].

Відзначена вченими можливість одночасного існування соціалізації і як цілеспрямованого, і як нерегульованого процесу відноситься до питання соціалізації дитини в сім'ї. Формування дитини в сім'ї відбувається не тільки в результаті цілеспрямованого впливу дорослих (виховання), але і в результаті спостережень за поведінкою і діяльністю дорослих членів сім'ї. Соціальний досвід особистості, яке формується, збагачується і спілкування з дорослими членами сім'ї і при конфліктних ситуаціях з молодшою сестрою, і внаслідок відтворення поведінки старшого брата. При цьому не все, що дитина отримала від спілкування, від життєвих подій та реальної дійсності, може не відповідати уяві батьків про бажані результати такого сприйняття, такої поведінки, яка б відповідала заданій моделі батьків. Дитина може засвоювати і такі форми поведінки, і відношення до інших, які батьки просто не можуть прийняти.

Чинниками впливу сім'ї на соціалізацію дитини вважають:

- 1) склад сім'ї, а точніше, структуру сім'ї як єдність функціонування її членів;
- 2) позиція дитини в сім'ї – включає його ролі в сім'ї, які можуть бути при зовнішній схожості (життя в сім'ї) різними. Наприклад, дитина є онуком двох бабусь, сином своїх батьків, які знаходяться у шлюбі, але ця дитина не є братом ні для кого. Чи наприклад, він є онуком бабусі і дідуся, що живуть у селі і він з ними спілкується тільки періодично, сином своєї матері і пасинком вітчима, молодшим братом по відношенню до сестри і старшим по відношенню до брата. Досвід однієї дитини у повній сім'ї буде різнитися від досвіду дитини, яка є одночасно старшою по відношенню до брата і молодшою по відношенню до сестри в материнській сім'ї;

- 3) основні вихователі (соціалізатори) ті члени сім'ї, які найбільше впливають на розвиток дитини, ті, хто має найбільший авторитетним для дитини (на кого дитина хотіла б бути схожою);
- 4) стиль виховання в сім'ї можна розглядати як переважаючий стиль основного вихователя (наприклад, матері, батька) і допоміжних вихователів (бабусі, дідуся тощо).
- 5) власне особистісний і творчий потенціал сім'ї, вся сукупність позитивних людських якостей дорослих членів сім'ї – моральних, вольових (наявність відсутність якостей лідера, мужності, здатності відстоювати себе і своїх дітей), емоційних (тепло холод у відношеннях між людьми), інтелектуальних (рівень розвитку інтелекту дорослих), культурних (освіта, особливості культури, у тому числі й етичні особливості), пізнавальних і творчих особливостей.

Досить чітко про співвідношення соціалізації в сім'ї і сімейному вихованні висловився відомий російський педагог, письменник А.Н. Острогорський «Батьки виховують, а діти виховуються тим сімейним життям, яке складається. Сім'я може жити дружно, по-дружньому ставитися до чужих людей, - але може і сваритися, заздрити, проявляти черствість, не тільки до сторонніх, але й до своїх близьких» [5, 21-28].

Соціалізація дітей в сім'ї залежить від її структурних компонентів. В своєму дослідженні ми виходимо з того, що структура сім'ї – це склад сім'ї, сукупність взаємостосунків, а також спосіб забезпечення її єдності та функціонування. Не викликає сумніву положення про те, що діти можуть повністю розвивати і виявляти свої здібності, за умови зростання у відповідному соціальному середовищі. Це стає особливо зрозумілим, якщо порівняти досягнення дітей, які виховувались у нормальних сімейних обставинах, з дітьми, що виростили в сирітських будинках. Умови розвитку кожної дитини можна вибудовувати на неперервній шкалі, починаючи з елементарного (оптимального) і занижуючи вкрай негативними (сирітські

будинки). Природно, що гірші умови, в яких виростає дитина, то більше відхиляється від норм його розвиток.

«Люди, які не мали в дитинстві батьківської і сімейної любові з віком ставали нещасливими. Недаремно вдовство і сирітство здавна вважали великим і непоправним горем. Образити сироту чи вдову означало здійснити один із самих смертельних гріхів. Підростаючи і становлячись на ноги, сироти ставали звичайними мирянами, але рана сирітства ніколи не заростала в серці кожного з них» [2, 112].

I.C. Кон указує на те, що значення сім'ї як первинної складової суспільства і важливого чинника соціалізації важко переоцінити. Розмови про відпадання інституту сім'ї на сьогодні безпідставні і не враховують трьох головних обставин: по-перше: тільки безпосередня батьківська ласка і душевне тепло, піклування можуть зігріти душу особливо у перші роки життя; по-друге, сім'я є тією першою групою, в якій здійснюється інтимний контакт не тільки дітей і батьків, дітей і дорослих, але і дітей різного віку і статі між собою. Саме в сім'ї діти звикають до складного життя дорослих. I.C. Кон звертає увагу на те, що вихованці навіть найкращих дитячих будинків, відстають у загальному розвитку від своїх однолітків. На думку I.C. Кона, це пов'язано навіть із тим, що вони практично ізольовані від відвертих розмов, роздумів і аналізу життєвих питань дорослих. У подальшому у них виникають труднощі з появою окремих, раніше не відомих сторін життя і стосунків між людьми (наприклад, стосунки між дорослими на роботі, ціна грошей та ін.); по-третє, батьківські почуття і піклування про дітей – природні людські почуття, що збагачують індивіда як особистість [3].

Важливе значення в системі сімейного виховання посідають питання моделі сім'ї, які включають: розмір сім'ї, а також функціонування сім'ї, де важливим є: стосунки між батьком і матір'ю та їх вплив на виховання дітей, роль матері у вихованні дітей, роль батька у вихованні дітей; кількість дітей;

порядок народження дитини; терміни народження дітей (періоди: діти-погодки, різна стать: хлопчик-дівчинка) тощо.

Таким чином, необхідно визнати, що виховання дитини в сім'ї є провідним шляхом соціалізації і визначається як модель сім'ї, що включає всі структурні та соціокультурні компоненти, так і компоненти сімейного виховання, до яких відносили ціле покладання, система сімейних цінностей та їх поєднання із загальнолюдськими і національними; реалізація як традиційних, історично унормованих форм, засобів, прийомів і методів виховання, так і сучасних, зокрема: особистісно-гуманістичний підхід; вплив на сім'ю і сімейне виховання глобалізаційних і комунікаційних процесів. На наш погляд, у контексті соціалізації, результативність сімейного виховання буде визначатися тим, наскільки вони (діти) самостійно володіють досвідом людського життя і здатні приймати зміни, що відбуваються в процесі розвитку світової цивілізації.

Література:

1. Андреева Т. Семейная психология. – Санкт-Петербург, 2005.
2. Белов В.Л. Очерки о народной эстетике. М.: Молодая гвардия, 1982. – 214с.
3. Кон И.С. Ребенок и общество (Историко-этнографическая перспектива) – М.: Наука, 1988. – 270 с.

4. Крайг Г. Психология развития. – СПб., 2000. – 168с.
5. Макаренко А.С. Книга для родителей. – Мн., 1976. – С.240.
6. Острогорский А.Н. Об отношении семьи к школе // Энциклопедия семейного воспитания и обучения. – СПб., 1900. – Вып. 22. – С.21-28.
7. Реан О.О., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. СПб.: Питер, 1999. – 231с.
8. Словарь по педагогике. – М.: ИКЦ «Март», 2005. – 448с.
9. Словарь по социальной педагогике. – М.: «Академия», 2002. – 368с.
10. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М., 1979.